

Osmanlı Devletinin İlk Modern Mekteplerinden: Dâru'l-Maârif

One Of The First Modern Schools Of The Ottoman State: Dâru'l-Maârif

SELDA NUR MERMERTAŞ*

Geliş ve Kabul Tarihi: 13.02.2021 / 01.03.2021

Öz: Osmanlı Devleti'nde bugünkü sosyal devlet anlayışına göre devletin görevleri arasında yer alan birçok kamu hizmeti vakıflar aracılığıyla yürütülmüştür. Eğitimden sağlığa ulaşımdan ticarete birçok alandaki farklı eser vakıflar aracılığıyla halkın hizmetine sunulmuştur. Bu eserlerden birisi de Bezmiâlem Valide Sultan'ın vakfettiği Dâru'l-Maârif Mektebi'dir. Osmanlı Devleti'nin modern tarzda inşa edilen ilk mektep binası, ilk idâdîsi ve ilerleyen yıllarda ilk kız orta-öğretim kurumu olmasıyla Dâru'l-Maârif Mektebi, Osmanlı eğitim tarihinde önemli bir yere sahiptir. Tarihi seyrinde ismi ve eğitim kademesi değişse de okul olarak kullanılmaya devam eden mektep binası, günümüzde Çağaloğlu Anadolu Lisesi olarak eğitime devam etmektedir. Çalışmamız 19. yüzyıl Osmanlı eğitim sisteminde önemli bir yere sahip olan Dâru'l-Maârif Mektebi'nin tarihi sürecini, mektep personelini, mektebin devamı için vakfedilen mülkleri, mektepte okutulan dersleri ve mektep kütüphanesini konu edinmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dâru'l-Maârif Mektebi, Eğitim, Tanzimat Dönemi, Vakıf, Osmanlı Eğitim Sistemi, Bezmiâlem Valide Sultan.

* Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi. selda-nur@hotmail.com | ORCID: 0000-0002-5326-542X

Abstract: In the Ottoman Empire, many public services, which are among the duties of the state according to today's social state understanding, were carried out by foundations. Services related to many fields such as education, health, transportation and trade were offered to the public through foundations. One of these artifacts is the Dâru'l-Maârif School, dedicated by Bezmiâlem Valide Sultan. Dâru'l-Maârif School has an important place in the history of Ottoman education, as it was the first school building of the Ottoman Empire built in a modern style, the first high school and the first secondary school for girls in the following years. The school building, which continues to be used as a school, holding its education today as Çağaloğlu Anatolian High School, although its name and education level have changed in its historical course. Our study focuses on the historical process of Dâru'l-Maârif School, which has an important place in the 19th century Ottoman education system, the teaching staff, the properties dedicated to the continuation of the school, the courses taught in the school and the school library.

Keywords: Dâru'l-Maârif School, Education, The Tanzimat Period, Foundation, Ottoman Education System, Bezmiâlem Valide Sultan.

Giriş: Dâru'l-Maârif'in Kuruluşu

Osmanlı Devleti'nin eğitim kurumlarının yapı taşı olan medreseler, sıbyan mektepleri ve Enderun Mektebi, Tanzimat dönemine kadar ilmin ana merkezi olmuştur. Fakat zamanın ilerlemesiyle birlikte bu kurumlarda oluşan bozulmalar, yeni eğitim sisteminin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Tanzimat dönemi, Osmanlı Devleti'nin sadece siyasî hayatında değil, fikrî ve toplumsal hayatında da değişimi sağlamıştır. Tanzimat Fermanı'yla birlikte gelen yenilik ve değişimler birçok alana olduğu gibi, eğitim alanına da yansımış ve yeni eğitim programlarıyla öğretim yapan mektepler açılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde açılan ilk rüşdiye mektebi, II. Mahmud zamanında 2 yıl olarak eğitim-öğretime başlayan Mekteb-i Maârif-i Adli'dir.¹ Rüşdiye mektepleri, okutulan dersler ve yönetim anlayışı itibariyle Avrupalı tarzda açılan ilk genel mekteplerdir. Bu mekteplerle birlikte sıbyan mekteplerine de hesap ve coğrafya gibi dünya genelinde malumat sağlayacak dersler eklenmiştir.² Medreselerin yavaş yavaş fonksiyonunu yitirdiği Sultan Abdülmecid dönemine gelindiğinde ise medreselerde ıslahat yapmaktan ziyade yeni tip eğitim-öğretim kurumlarının açılmasına ağırlık verildiği görülmektedir.

Osmanlı Devleti, Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla birlikte eğitim başta olmak üzere birçok alanda değişime giderek, yenilikler ve düzenlemeler yapmıştır. Devlet, yeni sisteme aşına olan, donanımlı memurlar yetiştirmek üzere ihtiyaca binaen yeni eğitim öğretim kurumları ihdas etmiştir. Sultan Abdülmecid'in annesi, Sultan II. Mahmud'un eşi Bezmiâlem Valide Sultan tarafından vakfedilen Dâru'l-Maârif, bu minvalde açılan okulların başında gelmektedir. Sultan Abdülmecid döneminde, Dâru'l-Maârif'in bulunduğu mahalde, öncelikle bir medrese inşa edilmesi fikri zuhur etmiş fakat Sultan II. Mahmud'un türbesi etrafında bazı medreselerin bulunması sebebiyle bu düşünceden vazgeçilmiştir.³ Bu durum bizlere, halkın ihtimam gösterdiği medrese kurumunun önemini hala koruduğunu, halkın ve devletin de bu kurumları desteklediğini göster-

¹ Nuran Kara Pilehvarian, "Divan Yolu Valide Mektebi/ Darülmaarif 1266/1850", *Osmanlı: Kültür ve Sanat* 10 (1999): 491.

² Nafi Atuf, *Türkiye Maarif Tarihi (Bir Deneme)* (İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1931), 60.

³ M. Hüdayi Şentürk, "Dârü'lmaârif", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 8 (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 548.

mektedir.

Devletin, eğitim sistemindeki değişimlerle birlikte yeni mektepler inşa etmesi gerekince Bezmiâlem Valide Sultan, bunlardan birini üstlenmiş ve Sultan II. Mahmud'un türbesinin arkasında modern bir üslupta kârgir bir mektep binası yaptırmıştır.⁴ Bu okul, Osmanlı Devleti'nin okul sistemine uygun olarak planı çizilen ve inşa edilen ilk görkemli binası olmuştur. İlk inşa edildiği dönemde Valide Mektebi ya da Valide Rüşdiyesi adıyla inşa edilen Dâru'l-Maârif, zamanla Osmanlı Devleti'nin ilk sivil idâdîsi olmuştur.⁵

Bezmiâlem'in vakıf eserlerinden biri olan Dâru'l-Maârif'in ve hemen yanına inşa edilen Yeşil Mektebin açılışı için Sultan Abdülmecid'in, devlet adamlarının ve kırk kişilik Encümen-i Dâniş üyelerinin katılımıyla gerçekleşen, dönemin sadrazamı, Mustafa Reşid Paşa'nın konuşmasının olduğu bir tören tertip edilmiştir. Böylece Dâru'l-Maârif, 21 Mart 1850 tarihinde, Cağaloğlu'nda eğitim öğretime başlamıştır.⁶

Dâru'l-Maârif'in açılışıyla ilgili Takvim-i Vekayi'de bir haber yayınlanmıştır. Haberde Bezmiâlem'in görkemiyle herkesi büyüleyen bir okul vakfettiğinden, bu mektepte fen ve eğitim derslerinin verileceğinden, okulun Dâru'l-Fünûn'a hazırlık mahiyetinde olacağından, Dâru'l-Maârif mezunlarının Meclis-i Maârif Diploması olarak devlet dairelerinde sınavsız bir şekilde işe alınacağından bahsedilmiştir. Bu hususlarla birlikte okulun müfredatının bir nizamnameyle belirleneceği ve bu sene okula sınavla öğrenci alınacağı da belirtilmiştir.⁷

Mektep, eğitime başladığı ilk dönemlerde Valide Mektebi ve Mekteb-i Âli isimleriyle anılmıştır. Mektebin ilk müdürü Kemal Efendi'nin girişimleriyle isim Meclis-i Vâlâ'da alınan bir karar neticesinde Dâru'l-Maârif olarak değiştirilmiştir.⁸ Dâru'l-Maârif'in, rüşdiye kademesinden üst seviyede üç yıl eğitim verecek bir mektep olması kararlaştırılmıştır. Dâru'l-Maârif'in kuruluş amaçlarından biri, alanında uzman memurlar yetiştirmektir. Bu memurların Tanzimat'la birlikte gelen yeni nizama ve

⁴ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), *Bezmiâlem Valide Sultan Vakfiyesi*, 1464, 376-383.

⁵ Arzu Terzi, *Bezmiâlem Valide Sultan* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2018), 204.

⁶ Şentürk, "Dârülmaârif", 548.

⁷ Kara Pilehvarian, "Divan Yolu Valide Mektebi/ Darülmaarif 1266/1850", 492.

⁸ M. Hüdai Şentürk, "Bezmiâlem Valide Sultanın Hayatı ve Eserleri", *İstanbul Araştırmaları* 6 (1998): 25.

devlet bürokrasisine hâkim olarak eğitilmeleri hedeflenmiştir. Böylece Dâru'l-Maârif Mektebi'nden mezun olan bu öğrenciler, devlet kademesinin birçok alanında istihdam edilebilecektir. Mektebin açılmasındaki bir diğer amaç ise yakın tarihte açılması düşünülen Dâru'l-Fünûn'a öğrenci yetiştirmektedir.⁹ Çünkü o dönemde bulunan mevcut rüşdiyeler Dâru'l-Fünûn'a öğrenci yetiştirebilecek seviyede değildir. Bu sebeple üç senelik bir eğitim programıyla devletin ilk idâdî mektebi açılmıştır.¹⁰

a. Dâru'l-Maârif'in Yapısı

Bezmiâlem, mektebin üst katında bir hünkâr dairesi yaptırmıştır.¹¹ Padişaha ve beraberindekilere ait olan bu daire, Sultan Abdülmecid'in Dâru'l-Maârif'e ziyaretlerde bulunduğu ihtimalini akla getirmektedir. Tanzimat'la birlikte mimarîde ortaya çıkan değişimin, mektep binalarına da yansıdığı görülmektedir. Dâru'l-Maârif, devrinin en gözde binalarından biri olmasının yanı sıra, mektep planıyla çizilip inşa edilen ilk bina olması hasebiyle de önem arz etmektedir.

Mektebe, ilk açılışı esnasında bağlanan yarım masura suya, zamanla Beglik Halkalı olarak adlandırılan sudan bir buçuk masura daha su eklenmiştir. Böylece mektebin Beglik Halkalı suyundan tahsis edilen iki masura suyu olmuştur.¹² Bu durumda mektebin eğitim süresince su sıkıntısı çekmemesi, bağlanan suyun ihtiyacı karşılaması hedeflenmiştir.

Dâru'l-Maârif'in giriş kapısı üzerinde yer alan kitabede, Sultan Abdülmecid'in 1266 tarihli tuğrası yer almaktadır. Kitabenin metni şöyledir:

*Bezmiâlem Valide Sultan bünyâd eyledi
Mekteb-i ilm eyle yâ Rabb her zamân bu mektebi
Bir kütübhâne binâ kıldı derûnında neffis
Eyledi Rüşdiyyeye âli-nişân bu mektebi
Virdi bak târihe Ziver mısra'ayn bâbı fer
Kıldı îcâd mâder-i Şâh-ı cihân bu mektebi.*

1266/1850.¹³

⁹ Atuf, *Türkiye Maarif Tarihi (Bir Deneme)*, 111.

¹⁰ Atuf, *Türkiye Maarif Tarihi (Bir Deneme)*, 91.

¹¹ Kara Pilehvarian, "Divan Yolu Valide Mektebi/ Darülmaarif 1266/1850", 493.

¹² Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, *Bezmiâlem Valide Sultan Defter*, 44, 47.

¹³ Ahmed Sadık Ziver Paşa, *Âsâr-ı Ziver Paşa: Divan ve Münşeat* (Bursa: Matbaa-i Velayet, 1313): 184.

b. Mektep Personeli

Medrese geleneğinin yavaş yavaş terkedilmeye başlandığı bu dönemde mekteplerdeki görevli personelin medreselerdeki görevlilere göre kısmî değişimlere uğradığı görülmektedir. Bezmiâlem Valide Sultan'ın vakfiyesine bakıldığında Dâru'l-Maârif Mektebinde muallim-i evvel, muallim-i sâni, muîn-i evvel, muîn-i sâni, katib, mubassır-ı evvel, mubassır-ı sâni, 2 sülüs hocası, rik'a hocası, dîvânî hocası, hâfız-ı kütüb-i evvel, hâfız-ı kütüb-i sâni, 2 odacı, odacıbaşı, kapıcılık hizmetinde bulunan papuşcu, âbkeşlik hizmetinde bulunan kapucu ve muvakkitin görevli olduğu anlaşılmaktadır.

Mektepte okutulacak olan derslerde, yeterli bilgiye sahip, bu ilim ve fennî okutmaya muktedir muallim-i evvel ve muallim-i sâni unvanıyla iki hoca görevlendirilmiştir. Bu iki muallime iâne etmek üzere mektep halifeleri olarak iki muîn tayin edilmiştir. Valide sultanın vakfiyesinde zikrettiği akarlardan muallim-i evele aylık 1500 kuruş, muallim-i sâniye aylık 750 kuruş, muîn-i evele aylık 400 kuruş ve muîn-i sâniye aylık 350 kuruş maaş verilmesi belirtilmiştir.¹⁴ Muallimler mektebin ana yapısını oluşturan unsurlardır. Mektepteki öğrenci sayısı düşürülerek iki muallimle eğitime başlaması uygun görülmüş, ihtiyaca binaen bu sayının arttığı da olmuştur.

Her gün mektebe gelip öğrencilere imlâ ve inşâ öğretmek, öğrencilerin derse devam edip etmeyenlerini not etmek ve başka özel durumlar var ise nezaret etmek üzere bir kâtib görevlendirilmiştir. Kâtibe aylık 1000 kuruş maaş verilmesi vakfiyede kayda alınmıştır.¹⁵

Vakfiyede belirtildiği üzere mektepte, ders vakitleri haricinde talebelerin gerek mütalaada gerekse abdest ve namazla meşgul oldukları vakitte birbirlerini oyalamamaları ve birbirleriyle ağız kavgasına girmemeleri için iki mubassır görevlendirilmiştir. Mektepte talebenin durumuyla yakından ilgilenen, düzeni sağlayan bu mubassırların ders dışında daima talebelerin yanında bulunması ve onlara nezaret etmesi istenmiş ve bunun karşılığında, vakfiyede, aylık olarak mubassır-ı evvele 250, mubassır-ı sâniye de 200 kuruş maaş verilmesi şart koşulmuştur.¹⁶ Bu du-

¹⁴ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), *Bezmiâlem Valide Sultan Defter*, 634, 125.

¹⁵ VGMA, *Bezmiâlem Valide Sultan Defter*, 634, 125.

¹⁶ VGMA, *Bezmiâlem Valide Sultan Defter*, 634, 125.

rum bizlere mektepte talebenin her an gözetim altında olduğu ve hiçbir zaman gözetimsiz bırakılmadığını göstermektedir. Özellikle namaz ve abdest vakitlerine hassasiyet gösterilerek zaman kaybetmelerini önlemek ve aralarında bir husumet olmaması için bir görevlinin tayin edilmesi dikkat çekicidir.

Vakfiyede, yazı eğitimine verilen önemden dolayı Dâru'l-Maârif'de iki sülüs hocası, bir rik'a hocası, bir de divânî hocası tayin edilmiştir. Bu hocaların her birine aylık 250 kuruş maaş verilmesi vakfiyede şart koşulmuştur.¹⁷ Böylece mektepte tek tip yazı tarzını öğrenen öğrenci değil, birçok yazı şekline hâkim öğrenci yetiştirilmiştir.

Mektepte görevli olan kişilerden birisi de, mektebin içinde yer alan kütüphanede vazifelendirilen hâfız-ı kütüb-i evveldir. Hâfız-ı kütüb-i evvelin görevi, Cuma günü hariç diğer günler kütüphaneye gelip kitap almak isteyen mektep öğrencilerine yardımcı olmaktır. Cuma günleri ise dışarıdan gelecek olan halka kitap alması hususunda yardımcı olması için hâfız-ı kütüb-i sâni tayin edilmiştir. Vakfiyede hâfız-ı kütüb-i evvele aylık 200 kuruş, hâfız-ı kütüb-i sâniye ise aylık 80 kuruş maaş verilmesi istenmiştir.¹⁸

Mektebi her gün silip süpürüp temizlemesi ve talebelerin hizmetlerine bakması için iki odacının görevlendirilmesi istenmiştir. Bir tane kapıcılık hizmeti yapacak papuşçı, bir tane de âbkeşlik hizmetinde bulunacak olan kapucu tayin edilmesi belirtilmiştir. Âbkeşin görevi, su çekmek ve öğrencilere su hazırlamaktır. Odacıların her birine aylık 100 kuruş, kapıcılık hizmetinde bulunan papuşçıya aylık 100 kuruş, âbkeşlik hizmetinde bulunan kapucuya aylık 150 kuruş verilmesi vakfiyede belirlenmiştir. Bir odacıbaşı tayin edilmesi ve aylık maaşının 200 kuruş olması belirtilmiştir.¹⁹ Mektepte bu görevlilerin bulunması öğrencilerin sadece ilimle meşgul olmalarını sağlamayı, temizlik, sutaşıma gibi işlerle uğraşmayı derslere adapte olmalarının sağlanmaya çalışıldığını bizlere göstermektedir.

Mektepteki saatleri her gün ayarlamak ve tamire ihtiyaç duydukları vakitte onları tamir etmek üzere bir muvakkit tayin edilmesi ve ona

¹⁷ VGMA, *Bezmiâlem Valide Sultan Defter*, 634, 125.

¹⁸ VGMA, *Bezmiâlem Valide Sultan Defter*, 634, 125.

¹⁹ VGMA, *Bezmiâlem Valide Sultan Defter*, 634, 125.

aylık 40 kuruş maaş verilmesi vakfiyede kayda alınmıştır.²⁰ Mektepte saatleri ayarlamak için dahi bir görevlinin tayin edilmiş olması dikkat çekicidir.

Arşiv vesikalarından ulaşabildiğimiz kadarıyla Dâru'l-Maârif Mektebi'nde görev almış personelin isimleri şöyledir:

- Dâru'l-Maârif İdâdîsi muallimi Mehmed Hilmi Efendi.²¹
- Muallim-i evvel Süleyman Hilmi Efendi.²²
- Muallim-i sâlis Mehmed Ali Efendi.²³
- Jimnastik muallimi Sadık Efendi.²⁴
- Sülüs hocası Ali Efendi.²⁵
- Müderris İshak Efendi.²⁶
- Dâru'l-Maârif mubassırî Mehmed Ağa.²⁷
- Dâru'l-Maârif mubassırî Aydınî Mehmed Ağa.²⁸
- Dâru'l-Maârif mubassırî Mehmed Tevfik Ağa.²⁹
- Dâru'l-Maârif mubassırî Nevşehirî Mehmed Ağa.³⁰
- Mubassır Hafız Mehmed Ağa.³¹
- Dâru'l-Maârif müdürü Ahmed Efendi.³²
- Dâru'l-Maârif müdürü Ali Şükrü Efendi.³³
- Dâru'l-Maârif İdâdîsi müdürü Lahm Komisyonu Azası Binbaşı Mehmed Bey.³⁴
- Mülâzım Ahmed Efendi.³⁵
- Mülâzım Sadık Efendi.³⁶

Bu listeye bakıldığında mektep personeli arasında bulunmayan jimnastik mualliminin sonradan görülen ihtiyaç doğrultusunda görevli kadro-

²⁰ VGMA, *Bezmiâlem Valide Sultan Defter*, 634, 125.

²¹ Osmanlı Arşivi (COA), *Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri [HR.MKT.]*, 843, 20.

²² Osmanlı Arşivi (COA), *Maarif Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri [MF.MKT.]*, 44, 180.

²³ Osmanlı Arşivi (COA), *Maarif Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri [MF.MKT.]*, 3, 16.

²⁴ Osmanlı Arşivi (COA), *Maarif Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri [MF.MKT.]*, 17, 10.

²⁵ Osmanlı Arşivi (COA), *Sicill-i Ahval Defterleri [ŞD.]*, 205, 50.

²⁶ Osmanlı Arşivi (COA), *Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı [A.}MKT.MHM.]*, 99, 38.

²⁷ Osmanlı Arşivi (COA), *Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri [HR.MKT.]*, 490, 63.

²⁸ Osmanlı Arşivi (COA), *Maarif Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri [MF.MKT.]*, 8, 159.

²⁹ Osmanlı Arşivi (COA), *Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT.]*, 65, 94.

³⁰ Osmanlı Arşivi (COA), *Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT.]*, 16, 15.

³¹ Osmanlı Arşivi (COA), *Sicill-i Ahval Defterleri [ŞD.]*, 2858, 38.

³² Osmanlı Arşivi (COA), *Maarif Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri [MF.MKT.]*, 71, 98.

³³ Osmanlı Arşivi (COA), *Sadaret Nezair ve Devair Evrakı [A.}MKT.NZD.]*, 369, 90.

³⁴ Osmanlı Arşivi (COA), *Maarif Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri [MF.MKT.]*, 17, 148.

³⁵ Osmanlı Arşivi (COA), *Meclisi Vâlâ Riyaseti Belgeleri [MVL]*, 1031, 82.

³⁶ Osmanlı Arşivi (COA), *Sicill-i Ahval Defterleri [ŞD.]*, 207, 2.

sunda yer aldığı anlaşılmaktadır. Dâru'l-Maârif'de görev almış hocaların ailelerine vefat ettikten sonra da maaş tahsisi yapıldığı görülmektedir. Hatta sülüs hocası Ali Efendi'nin vefatından sonra kızına verilen maaşın, ihtiyaç sahibi olduğu için evlendikten sonra da devam ettiği anlaşılmaktadır.³⁷ Ulaşabildiğimiz haliyle bu hocalar ve aileleri şöyledir:

- Dâru'l-Maârif İdâdîsi muallim-i evveli müteveffa Ebubekir Efendi'nin ailesine.³⁸
- Muallim müteveffa Mehmed Ali Efendi'nin eşine.³⁹
- Dâru'l-Maârif İdâdîsi muallim-i sânisî Muharrem Efendi'nin eşi Zehra Hanım ve oğlu Mehmed Rıza.⁴⁰
- Dâru'l-Maârif İdâdîsi muallimi Mehmed Efendi'nin ailesine.⁴¹

Vefat eden mektep görevlilerinin ailelerine maaş verilmesi, Osmanlı Devleti'nde sosyal devlet anlayışının hâkim olduğunu bizlere göstermektedir. Devlet hiçbir vatandaşını ihtiyaç sahibi duruma düşürmemeye çalışmış, onlara gerekli desteği göstermiştir. Bu destek birçok alanda vakıflar aracılığıyla sağlanmıştır.

c. Mektepte Okutulan Dersler

Dâru'l-Maârif'in, dönemindeki rüşdiyelerden daha ileri seviyede bir öğretim sistemiyle donatılması ve müfredat programının da bu sisteme uygun bir içerikle hazırlanması hedeflenmiştir. Bu sebeple mektepte klasik Osmanlı eğitimine ek olarak geometri, astronomi, aritmetik, coğrafya ve felsefe gibi dersler de öğretilmiştir. Bu derslerin bir kısmı o günün rüşdiyelerinde müfredat kapsamında bulunmamaktadır.⁴² Bu durum Dâru'l-Maârif'i zamanının eğitim kurumlarından daha modern bir eğitim kurumu haline getirmektedir.

Dâru'l-Maârif'de okutulacak olan dersler vakfiyede şu şekilde belirtilmiştir. "Mekteb-i münif-i mezkûr Rüşdiye Mektebi olub sâir mekâtib-i Rüşdiye misüllü Arabî ve Fârisî ve Coğrafya ve Hisab ve İmlâ ve İnşâ ve Tarih ve Usûl-i Tercüme ve İlm-i İcmâlî hâsıl olacak mertebe Hendese talîm ve taallüm oluna."⁴³ Bu durumda mektebin eğitim hayatına başla-

³⁷ Osmanlı Arşivi (COA), *Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri* [MF.MKT.], 4, 25.

³⁸ Osmanlı Arşivi (COA), *Maârif Nezâreti Tedrîsât-ı İbtidaiyye Kalemî* [MF.İBT.], 7, 42.

³⁹ Osmanlı Arşivi (COA), *Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri* [MF.MKT.], 181, 7.

⁴⁰ Osmanlı Arşivi (COA), *Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri* [MF.MKT.], 2, 154.

⁴¹ Osmanlı Arşivi (COA), *Meclisi Vâlâ Riyaseti Belgeleri* [MVL], 870, 85.

⁴² Mahmud Cevad b. Şeyh Nafî, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı* (İstanbul: Matbaa-i Âmiri, 1338), 42-44.

⁴³ VGMA, *Bezmiâlem Valide Sultan Defter*, 634, 125.

dığı yıllarda Arapça, Farsça, coğrafya, hesap, imlâ ve inşâ, tarih, usûl-i tercüme, hendese derslerinin müfredatta bulunduğu görülmektedir. Bezmiâlem Valide Sultan'ın eğitime olan düşkünlüğünü gösteren delillerden birisi de mektepte okutulacak olan ders kitaplarının basımını sağlamak için litografya matbaası kurmasıdır.⁴⁴ Böylece mektep kendi kitaplarını kendisi basabilecek hale getirilmiştir. 19. yüzyılın eğitim imkânları düşünüldüğünde bu husus bir mektep için ciddi bir gelişmedir.

d. Mektebin Geçirdiği Değişimler

Osmanlı Devleti'nde eğitim alanında 19. yüzyılda vuku bulan değişimleri izlemek ve değerlendirmek için Dâru'l-Maârif'in yaşadığı değişimleri görmek büyük ölçüde yeterli olacaktır. Dâru'l-Maârif, rüşdiye statüsünde eğitime başladığında, rüşdiyeler de eğitim süresinin dört sene olduğu, daha sonra ise altı seneye çıkartıldığı 1858 yılında basılan Dâru'l-Maârif'e ait bir müfredat programından anlaşılmaktadır. 1869 senesine gelindiğinde, yayınlanan Maârif-i Umûmiyye Nizamnamesi'yle birlikte ilk ve orta öğretim statüsündeki eğitim kurumlarına bazı yenilikler getirilmiştir. Bu yeniliklerden biri de dört senelik rüşdiye mekteplerinden sonra üç senelik idâdîlerin açılması fikri olmuştur. Bir müddet fikir aşamasında kalan bu sistem 1873 tarihinden itibaren hayata geçirilmiş, Osmanlı Devleti'nin ilk mülki idâdîsi 19 Aralık 1874 tarihinde Dâru'l-Maârif'in Cağaloğlu'ndaki binasında eğitime başlamıştır.⁴⁵ İdâdî için Dâru'l-Maârif'in seçilmesinin sebebi, bina olarak bu eğitime uygun olması ve konumu itibarıyla merkezi bir noktada bulunması olmuştur. Bu durum neticesinde Dâru'l-Maârif Mektebi, üç sene eğitim süresi olan bir lise haline getirilmiştir.

Maârif Nezâreti'ne gönderilen bir vesikada Maârif Nizamnamesi gereğince devletin açtığı rüşdiye mekteplerinden sonra talebelerin devam edeceği idâdî mekteplerinin de şehirlerde ve kasabalarda yavaş yavaş açılmasına, ilk olarak Dâru'l-Maârif Mektebi'nin idâdîye dönüştürülmesine karar verildiği görülmektedir. Dâru'l-Maârif'deki mevcut öğrencile-

⁴⁴ Şentürk, "Dârülmaârif", 548.

⁴⁵ Şentürk, "Dârülmaârif", 549.

rin de Fazlı Paşa Mektebi'ne nakledilmeleri belgede kayda alınmıştır.⁴⁶

Sultan II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde, Dâru'l-Maârif'in bir bölümü ilk olarak Mekteb-i Mülkiye'nin, sonrasında ise Dâru'l-Fünûn-ı Şâhâne'nin bazı sınıflarına tahsis edilmiştir.⁴⁷ Mektebin bünyesinde barındırdığı bu okullarla ilişkisi II. Meşrutiyet'in ilanına kadar devam etmiştir. Dâru'l-Maârif'in bir dönem gece mektebi olarak da eğitim verdiği vesikalardan anlaşılmaktadır.⁴⁸

1909 senesine gelindiğinde Dâru'l-Fünûn ve Mekteb-i Mülkiye, Zeynep Hanım Konağı'na taşınmış eğitim-öğretime burada devam etmiştir. Numûne-i Terakkî İdâdîsi ise İstanbul Lisesi ismini alarak Dâru'l-Maârif'in binasına taşınmıştır. I. Dünya Savaşı'nın başladığı yıllarda İstanbul Lisesi, Galata da yer alan Saint Benoit Fransız Lisesi'nin binasına naklolmuş, Dâru'l-Maârif'in binasına ise İnâs İdâdîsi taşınmıştır. Bir dönem İnâs Sultânîsi olarak da eğitim veren mektep, 1914 yılında ismi değişmiş ve İstanbul Selçuk Sultânîsi adıyla eğitime devam etmiştir. Kısa bir müddet sonra, Cumhuriyet'in ilanına kadar Bezmiâlem Sultânîsi ismini alan mektep, Osmanlı Devleti'nin ilk kız ortaöğretim kurumu olarak bir ilke daha şahitlik etmiştir.⁴⁹

I. Dünya Savaşı yıllarında Dâru'l-Maârif binası, bir dönem hastane olarak da hizmet vermiştir. 1924 yılında İstanbul Kız Lisesi adını alan mektep, Süleymaniye'deki Meşihat Dairesi'nin binasına naklolunca Dâru'l-Maârif, İstanbul Erkek Öğretmen Okulu ve Yüksek Öğretmen Okulu olarak eğitime devam etmiştir. 1933 senesinde ise mektep binasına tekrar İstanbul Kız Lisesi yerleştirilmiştir. İstanbul Kız Lisesi olarak 1983 yılına kadar eğitim veren mektep binası, bu tarihten sonra Almanca eğitim veren Anadolu Lisesi seviyesine yükseltilmiş, kız ve erkek öğrencilerin beraber eğitim aldığı Çağaloğlu Anadolu Lisesi adını almıştır.⁵⁰

e. Mektebin Devamlılığı İçin Vakfedilen Mülkler

Bezmiâlem'in vakfiyesinin on üçüncü zeylinde belirttiği üzere mektebin ihtiyaçlarında ve görevlilerin maaşlarının ödenmesinde kullanılmak

⁴⁶ Muzaffer Albayrak - Kevser Şeker, *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme* (İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2014), 148-149.

⁴⁷ Cemil Bilsel, *İstanbul Üniversitesi Tarihi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1943), 23.

⁴⁸ Osmanlı Arşivi (COA), *Sadaret Nezair ve Devair Evrakı [A.]MKT.NZD.*, 287, 46.

⁴⁹ Şentürk, "Bezmiâlem Valide Sultanın Hayatı ve Hayır Eserleri", 32-33.

⁵⁰ Şentürk, "Dârülmaârif", 549.

üzere vakfettiği mülk şöyledir: Edremit'te mengene, zeytin ağaçları ve zeytinyağı mağazası, Kemer Edremit de zeytin ağaçları, İstanbul'da Sultan II. Mahmud Türbesi arkasında çeşitli evler, Beşiktaş'ta on tane ev ve İstanbul Dizdariye Mahallesi'nde bir ev, vakfın akarâtına dâhil olmuştur.⁵¹ Bununla birlikte bir kütüphane, rüşdiye mektebi, 510 cilt kitap ve çalar saatler Bezmiâlem tarafından vakfedilmiştir. Bu akarların Bezmiâlem'in vakfettiği rüşdiye mektebine ve hemen yanında bulunan Yeşil Mekteb'e tahsis edilmesi vakfiyede şart koşulmuştur.⁵²

Vakfiyeden anlaşıldığı üzere Bezmiâlem Valide Sultan, mektebe büyük miktarda gelir getirecek mülkler tahsis etmiştir. Mektepte eğitim verecek olan hocaların ve görevli memur ile hizmetlilerin maaşlarının bu gelirlerden ödenmesini hususiyetle belirtmiştir.⁵³ Bezmiâlem Valide Sultan bu gelirlerin hepsinin vakfın akarâtına dâhil olması ve kiraya verilen evlerin gelirlerinin de vakfın akarına dâhil edilmesini şart koşturmuştur.⁵⁴

Bezmiâlem'in Dâru'l-Maârif'e vakfettiği mülkler arasında iki tane mengene-i cedîd, bir tane ırgatlı mengene-i cedîd, içinde on yedi oda, dört mutfak, dokuz mağaza, hayvan ahır, saman mağazası, dışında dört dükkân ve büyük bir kahvehane olan bir adet hân-ı cedîd, zeytinyağı mağazası, alet ve edevatıyla iki tane mengene, bir kıt'a bahçede dikili 25 kök zeytin ağacı, 35 dönümlük bir kıt'a bahçede dikili 380 kök zeytin ağacı, İstanbul Dizdariye Mahallesi'nde bir ev, Beşiktaş Serencebey yokuşunda 9 adet ev, İstanbul Cağaloğlu'nda fevkânî ve tahtânî birçok ev, bir kütüphane ve gerekli donanımla birlikte kargir bir mekteb-i münif, iki adet çalar saat ve birçok kitabın yer aldığı görülmektedir.⁵⁵

Dâru'l-Maârif'e vakfedilen bu mülkler arasında yer alan beş adet menegeneden, hanın içinde ve dışında yer alan dükkân, mağaza, oda, mutfak ve kahvehaneden, zeytinyağı mağazasından ve vakıf mülkleri içinde yer alan evlerden kira getirmesi yoluyla istifade edildiği görülmektedir. Dikili zeytin ağaçlarının ise hasat yapıldıktan sonra mahsulün satılarak vakfın gelirlerine eklendiğini düşünmekteyiz. Özellikle Serencebey yokuşunda yer alan 9 evin her biri için kira gelirinin aylık 30 kuruş olarak

⁵¹ VGMA, *Bezmiâlem Valide Sultan Vakfiyesi*, 1464, 221-399.

⁵² VGMA, *Bezmiâlem Valide Sultan Defter*, 634, 123-124.

⁵³ Şentürk, "Bezmiâlem Valide Sultanın Hayatı ve Hayır Eserleri", 31.

⁵⁴ VGMA, *Bezmiâlem Valide Sultan Defter*, 634, 124.

⁵⁵ VGMA, *Bezmiâlem Valide Sultan Defter*, 634, 123-124.

belirlenmesi ve kimlerin ne şartlarda kiracı olabileceğinin kayda düşülmesi gelirin devamlılığı açısından önem arz etmektedir.

Mektebin vakıf mülkleri içinde yer alan bu gelirler, Dâru'l-Maârif'in eğitim ve hizmetli kadrosunun maaşlarının ödenmesinde, okulun fiziksel ihtiyaçlarının giderilmesinde, gerekli tamir ve onarımın yapılmasında kullanılmıştır.

f. Mektebin Kütüphanesi

Bir kişinin ilme olan düşkünlüğü, kitaplara olan sevgisine ve kütüphanesine bakıldığında anlaşılabilir. Kişinin kütüphanesi, onun hangi alanlarda bilgi birikimine sahip olduğuna dair bize bilgi sunmaktadır. İlme ve kitaplara düşkün olan Bezmiâlem Valide Sultan, kendisine ait 546 ciltten oluşan yazma ve basma eserlerini, Dâru'l-Maârif için vakfetmiştir.⁵⁶

Bezmiâlem'in vefatıyla birlikte vakıf statüsündeki malları Evkâf-ı Hümayun Nezareti'ne aktarılmıştır. Bu sırada Dâru'l-Maârif'de yer alan her şey sayımdan geçirilmiştir. Sayım esnasında tutulan kayıtlara bakarak kütüphanede bulunan eşyalar hakkında malumat sahibi olunabilmektedir.⁵⁷ Kayıtlara bakıldığında kütüphanede yer alan kitapların alanlarına göre tasnif edildiğini ve hususi dolaplarda korunduğu anlaşılmaktadır. Dâru'l-Maârif'in kütüphanesinde bulunan kutsal eşyalar arasında lihye-i saadet'in ve Mekke-i Mükerrerme'nin sırma işlemeli olan puşide-i saadet'inin bulunduğu görülmektedir.⁵⁸ Görüldüğü üzere Bezmiâlem'in, Rasulullah'a ve Kâbe'ye olan muhabbetinin nişanelerinden olan lihye-i saadet ve puşide-i saadet yine onun çokça kıymet verdiği kütüphanede muhafaza edilmiştir.

Vakfiyeden anlaşıldığı üzere mektebin kütüphanesi, Cuma günleri dışarıdan gelenlere açık olacak şekilde hizmet vermiştir.⁵⁹ Onun haricinde kütüphane her gün Dâru'l-Maârif'in öğrencilerine tahsis edilmiştir. Böylece halkın da bu ilmî dokümanlara ulaşabilmesi, onlardan faydalanabilmesi sağlanmıştır. Bezmiâlem için halkın ilmî ve kültürel birikimini arttırmak ve bu minvalde eserler vermek önem arz etmiştir. Diğer

⁵⁶ VGMA, *Bezmiâlem Valide Sultan Vakfiyesi*, 1464, 377-400.

⁵⁷ VGMA, *Bezmiâlem Valide Sultan Defter*, 44, 88.

⁵⁸ Arzu Terzi, "Bezmiâlem Valide Sultanın Vakıf Kütüphanesi", *Yüzüncü Yılında Millet Kütüphanesi Ve Kurucusu Ali Emiri Efendi'ye Armağan*, hzr. Günay Kut- Bedri Mermutlu (Harvard: Harvard Üniversitesi, 2017), c. 2, 263.

⁵⁹ VGMA, *Bezmiâlem Valide Sultan Vakfiyesi*, 1464, 191.

tarafından kütüphanedeki kitapların içeriğine bakıldığında mektep öğrencilerine donanımlı bir kütüphane vakfedildiği anlaşılmaktadır.

Kütüphanede öğrencilerin istedikleri kitaplara ulaşmasında yardımcı olmak için tayin edilen görevli memur hâfız-ı kütüb-i evveldir. Cuma günleri mektebin öğrencilerinin haricinde gelen talep yoğunluğunu karşılamak üzere kütüphanede çalışması için hâfız-ı kütüb-i sâni görevlendirilmiştir.⁶⁰ İlmühaber kayıtlarına bakıldığında zamanla kütüphanenin dışarıya açık olan gün sayısının ikiye çıkarıldığı, Salı ve Cuma günleri halkın da kütüphaneyi kullanabildiği anlaşılmaktadır. Bu durum gereğince kütüphanede Salı ve Cuma günleri hariç hâfız-ı kütüb-i evvel'in vazifelendirildiği görülmektedir.⁶¹ Bu husus, Dârul-Maârif'in kütüphanesinin şehirdeki en önemli kütüphanelerden birisi olduğuna ve halkın yoğun talebine uğradığına delalet etmektedir.

Vakfiyede kütüphanede görevlendirilen hâfız-ı kütüb-i evvelin aylık maaşı iki yüz kuruş, hâfız-ı kütüb-i sâninin aylık maaşı seksen kuruş olarak belirlenmiştir. Kütüphanede ilk defa görevlendirilen hâfız-ı kütüb-i evvel, Hafız Ebubekir Efendi olmuştur. Hâfız-ı kütüb-i sânilik görevine ise Abdülğani Efendi tayin edilmiştir.⁶²

Vakfiyenin sonuna da yer alan kayıtlı eserler toplamda 439'dur. Bezmiâlem'in vakfiyesinde kitapların bağışlandığının kayda alındığı metin "işbu kitâb-ı sıhât-nisâbın zeylinde esâmi ve evsâfı tahrîr ve terkîm olunan cem'an cild kütüb" ibaresiyle yer almaktadır.⁶³ Kitapların sayısının verilmemiş olması vakfiye düzenlenirken kitapların sayısının net olarak bilinmemesinden ya da valide sultanın hayatta olduğu sürede yeni kitaplar vakfedebileceği ihtimalinden dolayıdır.⁶⁴

Bezmiâlem'in Dârul-Maârif'in kütüphanesine vakfettiği kitapların türlerine göre tasnifi şu şekildedir:

Kitapların Türü	Eser Sayısı
Mushaf-ı Şerîf	8
Delâ'il-i Şerîf	10
Tefsir-i Şerîf	25

⁶⁰ VGMA, *Bezmiâlem Valide Sultan Vakfiyesi*, 1464, 386-387.

⁶¹ VGMA, *Bezmiâlem Valide Sultan Defter*, 44, 59.

⁶² VGMA, *Bezmiâlem Valide Sultan Defter*, 44, 59.

⁶³ VGMA, *Bezmiâlem Valide Sultan Defter*, 634, 124.

⁶⁴ Terzi, "Bezmiâlem Valide Sultanın Vakıf Kütüphanesi", 265.

Hadis-i Şerîf	34
Fıkıh-ı Şerîf	36
Akâid-i Dîniyye	24
Siyer-i Şerîf	19
Tasavvuf	66
Lügat	11
Fenn-i Edeb	26
Târîh	69
Tıp, Nücûm ve Havâs	21
Nahiv ve't-Tasrîf	16
Dîvânlar	63
Mecmuâü'l-Mütenevvia	11
Toplam	439

Bezmiâlem'in birçoğu özel ilgi gerektiren bu alanlarda kitaba sahip olması, bu eserleri hususi kütüphanesinde bulundurması onun ilme, kitaba, âlime önem veren bir valide sultan olduğunun delillerindendir.

Kütüphane, Bezmiâlem'in vefatından sonra Evkâf-ı Hümâyun Nezaretî'ne devredilmiş ve kitapların sayımları yapılmıştır. Bu sayım eser sayısına göre değil cilt sayısına göre yapılmıştır. Bu sebeple toplam sayı 502 cilt kitap olarak belirlenmiştir.⁶⁵ Bezmiâlem'in Dâru'l-Maârif'e vakfettiği eserler günümüzde Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir.

Sonuç

Tanzimat Fermanı'yla birlikte Osmanlı'da başlayan yenileşme hareketlerinin görüldüğü alanlardan biri de eğitim olmuştur. Medreselerin etkisini yavaş yavaş yitirdiği bu dönemde Avrupaî tarzda mektepler eğitime başlamıştır. Bu mektepler arasında Sultan Abdülmecid'in isteğiyle Bezmiâlem tarafından inşa ettirilen Dâru'l-Maârif Mektebi de yer almaktadır. Dâru'l-Maârif Mektebi, batılı modern tarzda inşa edilen ilk mektep binası olma özelliğine sahiptir. Okul binası olarak inşa edilmiş olması onun tarihi süreçte ismi değişse de hep eğitim amacıyla kullanılmasını sağlamıştır. Dâru'l-Maârif günümüzde de bu vasfını devam ettirebilmiş nadide mekteplerden birisidir.

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda eğitim alanında geçirdiği değişim ve

⁶⁵ Terzi, "Bezmiâlem Valide Sultanın Vakıf Kütüphanesi", 265.

dönüşümleri görmek için Dâru'l-Maârif'i incelemek yeterli olacaktır. Eğitime rüşdiye mektebi statüsünde başlayan mektep zamana ve ihtiyaca binaen birçok kademe ve okula ev sahipliği yapmıştır. Bu durum da Bezmiâlem'in inşa ettirdiği binanın niteliği, medrese bina yapısından farklı oluşu ve merkezi bir konumda yer almasının önem arz ettiğini düşünmekteyiz. Bu durum Dâru'l-Maârif'in Osmanlı Devleti'nin ilk sivil idâdîsi ve ilk kız ortaöğretim kurumu olarak eğitim vermesinde de göze çarpan bir husustur.

Mektebi, medreselerden farklı kılan bir özelliği de Dâru'l-Fünûn'a talebe ve devlet dairelerine uzman memur yetiştirmek için hususi olarak açılmış olmasıdır. Dâru'l-Maârif Mektebi'nden mezun olanların bu diplomalarıyla devlet dairelerinde sınavsız olarak iş bulabilmesi dönemi için önemli bir husustur. Bu nedenle medreselerden ziyade yeni açılan Avrupaî tarzdaki bu mekteplere halk tarafından talebin yoğun olduğunu düşünmekteyiz.

Dâru'l-Maârif'de öne çıkan özelliklerden birisi de eğitim müfredâtı olmuştur. Dönemindeki rüşdiyelerin eğitiminden daha üst seviyede bir eğitimle planlanan mektep de klasik Osmanlı eğitimine ek olarak bazı rüşdiyelerde bulunmayan geometri, aritmetik, astronomi, coğrafya ve felsefe gibi derslerin okutulduğu görülmektedir. Bu durum Dâru'l-Maârif'i döneminin mekteplerinden daha modern bir hale getirmektedir.

Klasik medreselerden farklı olarak mektepte bir litografya matbaasının bulunması dikkati çeken bir başka husustur. Böylece mektep binasında ders kitaplarının basımı da sağlanmıştır. Bu durum 19. yüzyıl şartlarında düşünüldüğünde eğitim alanında önemli bir gelişmedir.

Medreselerin değerini yitirdiği bir dönemde eğitim vermek amacıyla inşa edilen Dâru'l-Maârif, hâlâ eğitim vermeye devam eden mektep binasıyla, Çağaloğlu Anadolu Lisesi olarak tarihî seyrini devam ettirmektedir.

Kaynakça

Ahmed Sadık Ziver Paşa. *Âsâr-ı Ziver Paşa: Divan ve Münşeat*. Bursa: Matbaa-i Vilayet, 1313.

Albayrak, Muzaffer – Şeker, Kevser. *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*. İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel

- Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2014.
- Atuf, Nafi. *Türkiye Maarif Tarihi (Bir Deneme)*. İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1931.
- Bilsel, Cemil. *İstanbul Üniversitesi Tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1943.
- Osmanlı Arşivi (COA), *Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri [HR.MKT.]*, 843, 20.
- Osmanlı Arşivi (COA), *Maarif Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri [MF.MKT.]*, 44, 180.
- Osmanlı Arşivi (COA), *Maarif Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri [MF.MKT.]*, 3, 16.
- Osmanlı Arşivi (COA), *Maarif Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri [MF.MKT.]*, 17, 10.
- Osmanlı Arşivi (COA), *Sicill-i Ahval Defterleri [ŞD.]*, 205, 50.
- Osmanlı Arşivi (COA), *Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı [A.]MKT.MHM.]*, 99, 38.
- Osmanlı Arşivi (COA), *Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri [HR.MKT.]*, 490, 63.
- Osmanlı Arşivi (COA), *Maarif Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri [MF.MKT.]*, 8, 159.
- Osmanlı Arşivi (COA), *Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT.]*, 65, 94.
- Osmanlı Arşivi (COA), *Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT.]*, 16, 15.
- Osmanlı Arşivi (COA), *Sicill-i Ahval Defterleri [ŞD.]*, 2858, 38.
- Osmanlı Arşivi (COA), *Maarif Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri [MF.MKT.]*, 71, 98.
- Osmanlı Arşivi (COA), *Sadaret Nezair ve Devair Evrakı [A.]MKT.NZD.]*, 369, 90.
- Osmanlı Arşivi (COA), *Maarif Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri [MF.MKT.]*, 17, 148.
- Osmanlı Arşivi (COA), *Meclisi Vâlâ Riyaseti Belgeleri [MVL]*, 1031, 82.
- Osmanlı Arşivi (COA), *Sicill-i Ahval Defterleri [ŞD.]*, 207, 2.
- Osmanlı Arşivi (COA), *Maarif Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri [MF.MKT.]*, 4, 25.

Osmanlı Arşivi (COA), *Maârif Nezâreti Tedrîsât-ı İbtidaiyye Kalemi [MF.İBT.]*, 7, 42.

Osmanlı Arşivi (COA), *Maarif Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri [MF.MKT.]*, 181, 7.

Osmanlı Arşivi (COA), *Maarif Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri [MF.MKT.]*, 2, 154.

Osmanlı Arşivi (COA), *Meclisi Vâlâ Riyaseti Belgeleri [MVL]*, 870, 85.

Osmanlı Arşivi (COA), *Sadaret Nezair ve Devair Evrakı [A.}MKT.NZD.]*, 287, 46.

Kara Pilehvarian, Nuran. “Divan Yolu Valide Mektebi/ Darülmaarif 1266/1850”. *Osmanlı: Kültür ve Sanat* 10 (1999): 490-496.

Mahmud Cevad b. Şeyh Nafi’. *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1338.

Şentürk, M. Hüdei. “Bezmiâlem Valide Sultanın Hayatı ve Eserleri”. *İstanbul Araştırmaları* 6 (1998): 7-69.

Şentürk, M. Hüdei. “Dârülmaârif”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8:548-549. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Terzi, Arzu. *Bezmiâlem Valide Sultan*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2018.

Terzi, Arzu. “Bezmiâlem Valide Sultanın Vakıf Kütüphanesi”, *Yüzüncü Yılında Millet Kütüphanesi Ve Kurucusu Ali Emîri Efendi'ye Armağan*, haz. Günay Kut- Bedri Mermutlu, 2:261-296. Harvard: Harvard Üniversitesi, 2017.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), *Bezmiâlem Valide Sultan Vakfiyesi*, 1464.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), *Bezmiâlem Valide Sultan Defter*, 634.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), *Bezmiâlem Valide Sultan Defter*, 44.